

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ

VEMA OF ASKLIPIOS

JANUARY - MARCH 2005 VOLUME 4 No 1

QUARTERLY EDITION BY THE 1st NURSING DEPARTMENT
OF ATHENS TECHNOLOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTION

In cooperation with ION PUBLISHING GROUP

Ελληνικό Σύστημα Υγείας

Στρατηγική Καινοτομίας

Στάσεις στην Ψυχική Νόσο

Η Νοσηλευτική στην Ελλάδα. Μια Πιλοτική Μελέτη

Δευτεροπαθής Αμηνόρροια

Λοιμώξεις από Ενδοαγγειακούς Καθετήρες

Παχυσαρκία σε Παιδιά

Hellenic health care system

Bringing about change

Attitudes towards mental illness

Nursing in Greece. A pilot study

Secondary amenorrhea

Intravenous catheter infection

Children's obesity

Σε συνεργασία με τον ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΟΜΙΛΟ ΙΩΝ

Περιεχόμενα

Contents

Ανασκοπήσεις

Δομή Ελληνικού Συστήματος Υγείας και Πηγές Χρηματοδότησής του *Σπ. Καρακούνος* 3

Η Έννοια και η Στρατηγική της Καινοτομίας σε Νοσηλευτικό Πλαίσιο *Ε. Λαχανά, Ι. Παπαθανασίου* 12

Η Νοσηλευτική στην Ελλάδα από την Αρχαιότητα μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Μια Πιλοτική Μελέτη *Αλεξάνδρα Δημητριάδου* 16

Στάση της Κοινής Γνώμης, των Επαγγελματιών Υγείας και των Φοιτητών απέναντι στην Ψυχική Νόσο *Δρ. Ευαγγελία Αδαλή, Δρ. Ελένη Ευαγγέλου* 25

Δευτεροπαθής Αμηνόρροια στην Ομόζυγη β-Θαλασσαιμία. Ένα Αυξανόμενο Πρόβλημα *Μ.Γ. Γουρνή-Μπομποτά* 30

Ειδικό Άρθρο

Πρόληψη Λοιμώξεων από Ενδαγγειακούς Καθετήρες *Ελένη Αποστολοπούλου* 36

Έρευνα

Η Παχυσαρκία σε Παιδιά Σχολικής Ηλικίας *Ανδρουλιάκη Ζαχαρένια, Σφακιωτάκη Κωνσταντίνα, Ρούκης Μιχαήλ, Ερηνάκης Νικόλαος, Σταυρουλιάκης Γεώργιος* 44

Οδηγίες για τους Συγγραφείς 47

Reviews

The Structure of Greek Health System and Its Financing Sources *Sp. Karakounos* 3

The Concept and the Strategy of Innovation in Nursing Frame *E. Lahana, I. Papathanasiou* 12

Nursing in Greece from Antiquity until the Second World War: A Pilot Study *A. Dimitriadou* 16

Attitudes of General Population, Health Professionals and Nursing Students, Toward Mental Illness *Evangelia Adali, Helen Evagelou* 25

Secondary Amenorrhea in Homozygous b-Thalassaemia. A Growing Problem *M.G. Gourni-Bobota* 30

Specific Article

Prevention of Intravascular Catheter Related Infections *Eleni Apostolopoulou* 36

Research

Obesity in School Children *Zaharoula Androulaki, Konstantina Sfakiotaki, Michalis Roukis, Erinakis Nikolaos, George Stavroulakis* 44

Instructions to Authors 47

Η ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ: ΜΙΑ ΠΙΛΟΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Αλεξάνδρα Δημητριάδου

Καθηγήτρια Εφαρμογών,
Τμήμα Νοσηλευτικής
Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
Θεσσαλονίκης

Dimitriadou A.

Assistant Professor,
Technological Educational
Institute of Thessalokiki

Περίληψη Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται μια πιλοτική ιστορική μελέτη που αφορά στην προσέγγιση της ιστορίας της νοσηλευτικής στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι και το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Η αρχή της Ελληνικής νοσηλευτικής ανάγεται στα αναρρωτήρια και τα Ασκληπεία της αρχαίας Ελλάδας. Στο Βυζάντιο λειτουργούσαν ιδρύματα παροχής φροντίδας, στα οποία απασχολούνταν νοσηλευτικό προσωπικό, αντίθετα ελάχιστα είναι οι μαρτυρίες για την ύπαρξη νοσηλευτικής την εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, γίνονται οι πρώτες προσπάθειες συγκρότησης ενός υγειονομικού συστήματος στη χώρα και ιδρύονται τα πρώτα νοσοκομεία, στα οποία τη νοσηλευτική ασκούσαν πρακτικές κυρίως νοσοκόμες. Το 1875 ιδρύεται το «Νοσοκομικόν Παιδευτήριον», στο οποίο «εμορφούντο εις την νοσηλείαν ασθενών γυναίκες νοσοκόμοι». Το 1894, στη Θεσσαλονίκη, το Θεαγένειο νοσοκομείο ενδιαφέρεται για την εκπαίδευση αδελφών νοσοκόμων. Το Μάρτιο του 1897, εισήχθη ο θεσμός της αμειβόμενης αδελφής νοσοκόμου στις ένοπλες δυνάμεις. Ο Ε.Ε.Σ. ίδρυσε το 1914 την σχολή των Επικούρων Αδελφών, 2ετούς φοίτησης, δίνοντας στις απόφοιτες άδεια ασκήσεως επαγγέλματος. Το 1923 ιδρύθηκε η Σχολή Νοσοκόμων του Ε.Ε.Σ. και ο Εθνικός Σύνδεσμος Νοσοκόμων. Το 1937 ιδρύεται η κρατική Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών και Νοσοκόμων. Στον πόλεμο του 1940 3.000 αδελφές νοσοκόμες υπηρέτησαν στις ένοπλες δυνάμεις και 14 απ' αυτές έδωσαν τη ζωή τους.

Λέξεις Κλειδιά: Νοσηλευτική, Ιστορία, Ελλάδα

NURSING IN GREECE FROM ANTIQUITY UNTIL THE SECOND WORLD WAR: A PILOT STUDY

Abstract A pilot historical study of nursing in Greece from the antiquity until the Second World War is presented in this article. The beginnings of nursing in Greece are going back to the «anarrotiria» and «Asklipiea» of ancient Greece. In the Byzantium there were functioning institutions that provided care to the population and nursing staff was working to those institutions. Minimal are the testimonies for nursing in the Ottoman Empire. After the independence of the country from the Turks, the first efforts for establishing a sanitary system was made, the first hospitals founded and nursing was practiced by practical nurses. In 1875 the «Nosokomikon Paideftirion» was established, where women nurses were trained for providing care to patients. In 1894, in Thessalonica, the Theageneio hospital was interested in educating nurses. In March 1897, the institution of remunerated nurse in armed forces. The Greek Red Cross founded in 1914 a school of assistant nurses with two years duration of studies, and to the graduates was given a license for practicing the nursing profession. In 1923 the National Association of Nurses as well as the Red Cross School of Nurses was established. In 1937 the public School of Visitors Nurses was created. During the Second World War 3.000 nurses served in armed forces and 14 were killed.

Key Word: nursing, history, Greece

Υπεύθυνη Αλληλογραφίας:
Αλεξάνδρα Δημητριάδου
Αγίου Νικοηάου 4, Νέοι Επιβάτες
57019 Θεσσαλονίκη
Τηλ: 2392027957

Corresponding Author:
A. Dimitriadou, 4 Agiou Nikolaou,
57019 Neoi Epibates
Thessaloniki
Tel: 2392027957

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια τα παραδοσιακά συστήματα υγείας αλληάζουν εντυπωσιακά, καθώς δέχονται επιρροές από τις ολοένα προστιθέμενες νέες γνώσεις, την εξέλιξη των

επιστημών και της τεχνολογίας και τις δραματικές αλλαγές, που παρατηρούνται στην κοινωνία και ειδικότερα μέσα στην ίδια την οικογένεια. Η νοσηλευτική ως επάγγελμα και επιστήμη υγείας πρέπει να συμβαδίσει με αυτές τις αλλαγές και να διαμορφώσει το νέο ρόλο και

την προοπτική της. Διακρίνεται μία συναίνεση μεταξύ των ερευνητών νοσηλευτών ότι η έκθεση της ιστορικής κληρονομιάς της νοσηλευτικής λειτουργεί ως είδος προσανατολισμού στο επάγγελμα.¹⁻⁴ Η Ashley⁵ χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι η μελέτη της ιστορίας δίνει στους ανθρώπους πληροφορίες για την πραγματική τους ταυτότητα και το φιλοσοφικό λόγο της ύπαρξής τους. Σχετικά νωρίς σε αρκετές Ευρωπαϊκές χώρες και στις ΗΠΑ οι νοσηλευτές άρχισαν να μελετούν τις ρίζες του νοσηλευτικού επαγγέλματος.²⁻⁷ Στη χώρα μας ωστόσο φαίνεται να μην έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα όλοι εκείνοι οι παράγοντες που επηρέασαν το παρελθόν, οι οποίοι κατά την άποψη των Keeling & Ramos³ είναι ακόμη και σήμερα παρόντες, με διαφορετικές βέβαια μορφές.

Το μειωμένο ενδιαφέρον για τη μελέτη της ιστορίας της νοσηλευτικής στη χώρα μας θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αντικατοπτρίζεται στη θέση που έχει στο πρόγραμμα σπουδών των τμημάτων νοσηλευτικής των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας μας το μάθημα της ιστορίας του επαγγέλματος καθώς και στον ελάχιστο αριθμό ερευνητικών εργασιών με θέματα, που σχετίζονται με το παρελθόν της νοσηλευτικής και τις ρίζες της δημιουργίας της.

Στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται τα στοιχεία που προέκυψαν από μία πιλοτική μελέτη που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια μιας ευρύτερης έρευνας που φιλοδοξεί να μελετήσει την ιστορία της νοσηλευτικής στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι και το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Επειδή η έρευνα αυτή θα εξελιχθεί σίγουρα σε μια μακροχρόνια προσπάθεια, θεωρήσαμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε απλά τα ευρήματα μιας πιλοτικής μελέτης γιατί θεωρούμε ότι είναι πολύ χρήσιμα για τη νοσηλευτική, και ελπίζοντας ότι θα βρούμε συνεργάτες και αρωγούς στην περαιτέρω συλλογή στοιχείων για την έρευνα, καθώς κάθε στοιχείο που αφορά στη νοσηλευτική είναι εξαιρετικά πολύτιμο για την ιστορική αυτή έρευνα.

Μεθοδολογία

Για τη διεξαγωγή της παρούσας πιλοτικής έρευνας χρησιμοποιήθηκε η Μεθοδολογία ιστορικής έρευνας. Οι πηγές των στοιχείων μας ήταν πρωτογενείς και δευτερογενείς, οι οποίες προέκυψαν μετά από έρευνα σε δημοτικές βιβλιοθήκες, βιβλιοθήκες πανεπιστημίων, ΤΕΙ και νοσοκομείων, σε προσωπικές βιβλιοθήκες και αρχεία. Πρωτογενείς πηγές, αποτελούν τα επίσημα κείμενα που προέρχονται από φύλλα Εφημερίδων της Κυβερνήσεως και δευτερογενείς αυτές των άρθρων από τον ημερήσιο ή περιοδικό τύπο και των αναφορών για τη νοσηλευτική σε βιβλία και συγγράμματα. Για την αρχειοθέτηση του υλικού, που συλλέχθηκε, αναπτύχθηκε ένα σύστημα ταξινόμησης των στοιχείων σε ειδικά ντοσιέ κατά χρονολογική σειρά και κατά θέμα π.χ. άσκηση νοσηλευτικής και νοσηλευτική εκπαίδευση.

Η Νοσηλευτική στην Αρχαία Ελλάδα

Όπως προκύπτει από την ανάλυση των κειμένων που συλλέχθηκαν στα πλαίσια της παρούσας πιλοτικής μελέτης στα αναρρωτήρια και τα Ασκληπιεία της αρχαίας Ελλάδας υπήρχαν θεράποντες ιερείς, βοηθοί του πρωθιερέως, ιερομνήμονες μαθήκτες, υδροθεραπευτές και αρκετό υπηρετικό προσωπικό, παρέχοντας όλοι μαζί υπηρεσίες φροντίδας. Από τα ανωτέρω λοιπόν συνάγεται το ότι υπήρχε ειδικό προσωπικό, το οποίο φρόντιζε τους ασθενείς που κατέφευγαν στα αναρρωτήρια και τους παρέιχε φροντίδες όμοιες με αυτές που σήμερα περιλαμβάνονται στις νοσηλευτικές δραστηριότητες. Συνεπώς εύκολα μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι σ' αυτούς τους ισχυρισμούς άγεται η αρχή της νοσηλευτικής στην αρχαία Ελλάδα. Πρώτη διετύπωσε αυτή την εκδοχή η Λανάρα,⁸ άποψη την οποία ασπάσθηκαν και άλλοι ερευνητές⁹⁻¹⁰.

Από τη μελέτη των Ομηρικών επών αλλιά και από αναφορές δευτερογενών πηγών, προκύπτουν στοιχεία για την πρώτη παροχή οργανωμένης φροντίδας στα Ομηρικά έπη^{11,12}. Συγκεκριμένα γίνονται αναφορές για τον Μαχάονα και τον Ποδαλήρειο, τους δυο γιους του Ασκληπιού, οι οποίοι συνοδεύουν το στράτευμα και περιποιούνται τους τραυματίες και τους ασθενείς^{13,14}. Ενώ σίγουρα η περαιτέρω μελέτη των δυο αυτών κειμένων θα συμβάλει στην εύρεση περαιτέρω στοιχείων.

Η σύγχρονη νοσηλευτική, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, θεωρεί την Ιπποκρατική ιατρική ως την απαρχή της παραδόσεώς της^{15,16}. Με τον ισχυρισμό αυτό υποστηρίζεται ότι ο Ιπποκράτης δεν έθεσε μόνον τα θεμέλια της επιστημονικής Ιατρικής αλλιά ήταν και αυτός που επέδειξε χαρακτηριστικό ενδιαφέρον για τη νοσηλευτική φροντίδα των ασθενών, αφού δίδασκε τη νοσηλεία του ασθενούς και τόνιζε τη σπουδαιότητά της, ειδικότερα για γυναίκες και κληνίρεις ασθενείς^{17,18}. Στα συγγράμματα του Ιπποκράτη, αυτό που σήμερα αποκαλούμε νοσηλευτική, εξηγείται με πολλή λεπτομέρεια,^{17,18} η Λανάρα¹⁹ σχετικά μ' αυτό αναφέρει ότι «...κατά την εποχή του Ιπποκράτους πολλή εκ των καθηκόντων, τα όποια σήμερα αποκαλούμε νοσηλευτικά, συμπεριλαμβάνοντο εις την εργασία αυτών των γυναικών - ιατρών, όπως επίσης και των ανδρών - ιατρών». Επιπλέον η Λανάρα^{15,19} αναφέρεται στον Πλάτωνα, ο οποίος διαιρούσε την Ιατρική σε τέσσερις κλάδους την Φαρμακευτική, τη Χειρουργική, τη Βοηθητική και τη Νοσογνομική, και υποστηρίζει ότι η Βοηθητική του Πλάτωνα, αποτελεί αυτό που σήμερα ονομάζεται νοσηλευτική.

Πολλοί συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η μη σαφής αναφορά της σύμβολής των γυναικών στην παροχή φροντίδας πιθανόν να οφείλεται στη θέση της γυναίκας στον αρχαίο κόσμο και στο γεγονός ότι παραδοσιακά στη φροντίδα όλων των πολιτισμών εμπλέκονται γυναίκες. Όπως υποστηρίζει η Σαπουντζή-Κρέπια^{9,20} η δυσκολία για την εύρεση στοιχείων που

αφορούν στην ιστορία της νοσηλευτικής στην αρχαία Ελλάδα οφείλεται στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή ασκείτο καθώς η παροχή νοσηλευτικών φροντίδων αποτελούσε έργο των γυναικών κάθε νοικοκυριού, επομένως η άσκηση νοσηλευτικής στην αρχαία Ελλάδα θα πρέπει να προσεγγιστεί μέσα από την κοινωνική θέση της γυναίκας την εποχή αυτή. Είναι σημαντικό, ωστόσο, να παραθέσουμε την κοινή μας πεποίθηση για την περιορισμένη ζωή των γυναικών στην αρχαιότητα, αντικρούει η Krug¹³, η οποία υποστηρίζει ότι οι γυναίκες στην αρχαιότητα ήταν σε κάποιο βαθμό δραστήριες στη δημόσια ζωή και στα βιοποριστικά επαγγέλματα.

Για την καλύτερα κατανοητή ανάπτυξη της νοσηλευτικής στην αρχαία και στη νεότερη Ελλάδα είναι χρήσιμη η προσέγγιση που υιοθετεί η Σαπουντζή -Κρέπια,⁹ η οποία υποστηρίζει ότι οι ρίζες της άσκησης της νοσηλευτικής στην Ελλάδα έχουν μια τριποδική διάσταση.

- α) Νοσηλευτική παρείχαν μέσα στην οικογένεια κυρίως τα μέλη της οικογένειας ή οι δούλοι και οι υπηρέτες.
- β) Σε περιόδους πόλεμου τη νοσηλευτική παρείχαν απλοί πολίτες και οι ευγενείς που κατείχαν την τέχνη της θεραπευτικής και της φροντίδας.
- γ) Νοσηλευτική παρείχαν στα οργανωμένα πρώιμα νοσοκομεία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τους Ξενώνες και τα Γηροκομεία οι μοναχοί και λαϊκοί - άνδρες και γυναίκες, αρχικά αμισθί, ως ένδειξη έμπρακτης χριστιανικής αγάπης και αργότερα επί μισθώ.

Πεποίθηση μας είναι ότι απαιτείται μια ενδελεχής μελέτη της αρχαίας Ελληνικής γραμματείας από την άποψη της εύρεσης στοιχείων που αφορούν στην παροχή φροντίδας, ώστε να σχηματισθεί μια πλήρης και σαφής εικόνα για την παροχή φροντίδας στους αρχαίους χρόνους.

Η Νοσηλευτική στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

Πολλοί συγγραφείς υποστηρίζουν ότι σημαντικό σταθμό για τη Νοσηλευτική αποτέλεσε η διάδοση του Χριστιανισμού^{8, 15,21,22-24}. Η νοσηλεία ασθενών καθίσταται αδελφικό καθήκον των πιστών και ανατίθεται κατά κύριο λόγο στις γυναίκες, που βγήκαν από το γυναικωνίτη και με την ιδιότητα της Διακόνισσας συνδράμουν χήρες, ορφανά και νοσηλεύουν ασθενείς στα σπίτια τους. Θα πρέπει όμως να τονισθεί ότι καθώς οι δραστηριότητες των διακονισσών ήταν ποικίλες, οι ίδιες αναφέρονται ως πρόδρομοι τόσο της νοσηλευτικής όσο και της κοινωνικής εργασίας^{9,20}.

Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που από τον 18ο αιώνα άρχισε να αποκαλείται Βυζάντιο και ήταν η πρώτη Χριστιανική αυτοκρατορία, λειτουργούσαν ιδρύματα παροχής φροντίδας, στα οποία απασχολούνταν αμειβόμενοι υπάλληλοι και εθελοντές^{25,26}. Σημαντικό

στοιχείο όσον αφορά στην οργάνωση και λειτουργία των πρώιμων νοσοκομείων στο Βυζάντιο αποτελεί το Τυπικό του Παντοκράτορος^{8,26}. Ο όρος «νοσοκόμος» συναντάται στο Τυπικό του Παντοκράτορος, ενώ αναφέρονται και οι όροι «υπούργισσες» και «υπηρέται» για τις κατηγορίες του προσωπικού που ασκούσαν νοσηλευτικά καθήκοντα^{10,27}.

Θεωρούμε ότι η έρευνα και η συλλογή κειμένων της εποχής θα μπορούσε να ρίξει περαιτέρω φως στην ιστορία της νοσηλευτικής όχι μόνο της Ελλάδος αλλά και της Ευρώπης γενικότερα, καθώς συνήθως αναφέρονται ως απαρχές της νοσηλευτικής τα χριστιανικά μοναχικά τάγματα της Ευρώπης, στοιχείο που φαίνεται να μην ευσταθεί, αφού νωρίτερα υπήρχαν μαρτυρίες για τη λειτουργία των πρώτων νοσοκομείων «ξενώνων» στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Η Νοσηλευτική κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Ελάχιστες είναι οι μαρτυρίες για τη νοσηλευτική, την εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς αυτό το κομμάτι της Ελληνικής ιστορίας μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να μελετάται σε βάθος.

Αδρή αναφορά γίνεται για την φροντίδα που προσέφεραν οι γυναίκες της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια πολιορκίας της πόλης από τα Οθωμανικά στρατεύματα το 15 μ.χ. αιώνα⁸. Υπάρχουν όμως αρκετά στοιχεία που τεκμηριώνουν, ότι την περίοδο της τουρκοκρατίας οι Ορθόδοξες Χριστιανικές μονές αποτελούσαν καταφύγιο αρρώστων και τραυματισμένων αγωνιστών^{8,22,28}. Σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας το έργο των Μονών ήταν η παροχή κοινωνικής πρόνοιας, η περίθαλψη ασθενών και τραυματιών και η διαφύλαξη της Ελληνικής Χριστιανικής Κληρονομιάς. Κατά το 16ο αιώνα, η Αγία Φιλοθέη Μπενιζέλου, ιδρύει στην Αθήνα μονή που περιλαμβάνει ξενώνα, γηροκομείο, ορφανοτροφείο, νοσοκομείο και Παρθενώνα, δηλαδή γυναικείο εκπαιδευτήριο^{22,28}.

Γνωστές Μονές που χρησιμοποιήθηκαν ως νοσοκομεία την περίοδο της τουρκοκρατίας κατά τον Γκιάλα²⁸ είναι η Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου των Καθαβρύτων, η Μονή Φανερωμένης της Σαλαμίνας, η Μονή Προυσού Ευρυτανίας, στην οποία πολλές φορές νοσηλεύτηκε ο Γ. Καραϊσκάκης, η Μονή Δομπού Βοιωτίας, η Μονή Προφήτου Ηλία Αστακού, η Μονή του Αγίου Ιωάννη στο Καστρί Κυνουρίας, η Μονή της Αγίας Τριάδας του Μετοχίου Γιαννουθά Σαρανταπόρου, η Μονή Κανδήλας Μαντινείας, η Μονή της Οξυάς και της Βράχας Ευρυτανίας και η Μονή του Οσίου Λουκά Βοιωτίας, η οποία χρησιμοποιόταν ως θεραπευτήριο για τις ανάγκες νοσηλείας των κατοίκων της περιοχής. Επιπλέον, αναφέρονται η Μονή της Ευαγγελίστριας της Σκιάθου, η οποία χρησιμοποιήθηκε στον απελευθερωτικό αγώνα ως Στρατιωτικό Νοσοκομείο, η Μονή Αγίου Γεωργίου Αργους και η Γυναικεία Μονή των Ψαρών, στην οποία λειτούργησε Νοσοκομείο μέχρι την καταστροφή του νησιού το 1824.

Την εποχή του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων γυναίκες ακολούθούν τους αγωνιστές και νοσηλεύουν τους τραυματίες και τους ασθενείς^{29,30}.

Είναι κατά την άποψή μας ενδιαφέρον ότι ενώ υπάρχουν νεότερες μαρτυρίες για τη λειτουργία νοσοκομείων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μέχρι σήμερα δεν έχουν έρθει στο φως μαρτυρίες σχετικά μ' αυτούς που νοσήλευαν τους ασθενείς στα νοσοκομεία αυτά^{9,31}.

Η Νοσηλευτική στο Ελεύθερο Ελληνικό Κράτος και μέχρι το Β' παγκόσμιο πόλεμο.

Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους και την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, γίνονται οι πρώτες προσπάθειες συγκρότησης ενός υγειονομικού συστήματος της χώρας, τότε είναι που ιδρύονται τα πρώτα νοσοκομεία.

Το Στρατιωτικό Νοσοκομείο «Μακρυγιάννη» 1834-1836, ήταν το πρώτο νέο Νοσοκομείο της Ελεύθερης Ελλάδας, ενώ το 1836 ο πατέρας του Όθωνα, βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος, ενίσχυσε το κτίσιμο του Δημοτικού Νοσοκομείου της Αθήνας με δωρεά 65.000 φονίκων³². Το νοσοκομείο αυτό άρχισε τη λειτουργία του το 1842 με ειδικότερο σκοπό την κλινική διδασκαλία των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και νοσήλευε δωρεάν κυρίως άπορους³². Το 1838 ιδρύθηκε το πρώτο Δημόσιο Μαιευτήριο για την εκπαίδευση των φοιτητών της Ιατρικής, στο οποίο το 1856 λειτούργησε και η πρώτη σχολή Μαιών¹⁴.

Τη Νοσηλεία των ασθενών στα πρώτα νοσοκομεία που αναφέραμε ασκούσαν οι πρακτικές νοσοκόμες, γυναίκες χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, που ασκούσαν το νοσηλευτικό επάγγελμα για βιοποριστικούς λόγους^{8, 14,15}.

Παρατίθεται συνοπτικός πίνακας (Πίνακας 1) με τα Νοσοκομεία που λειτουργούσαν στην Ελλάδα μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα, στον οποίο φαίνεται και η στελέχωση των νοσοκομείων με Επαγγελματίες Υγείας που εργαζόταν σ' αυτά.

Το 1872 με το Β.Δ, 27.04.1872 (Φ.Ε.Κ. 22/15.06.1872) ιδρύθηκε ο «Σύλλογος Κυριών Υπέρ Της Γυναικείας Παιδείσεως», με σκοπό την ίδρυση εργαστηρίου άπορων γυναικών^{8,14} ενώ ο σύλλογος αυτός ιδρύει το 1875 και το «Νοσοκομικόν Παιδευτήριο», στο οποίο «εμορφούνται εις την νοσηλείαν ασθενών γυναίκες νοσοκόμοι» και «εδιδάσκοντο εις άπαντα της νοσηλείας τα έργα εμπειρικώς υπηρετούσαι ασθενείς υπό τας διαταγάς και οδηγίας των ιατρών». Οι απόφοιτοι του «Νοσοκομικού Παιδευτηρίου» μετά από τετράμηνη εκπαίδευση παρείχαν έναντι αμοιβής «κατ' οίκον νοσηλεία ασθενών, εύπορων και άπορων, στην πόλη των Αθηνών». Το Νοσοκομικόν Παιδευτήριο λειτούργησε μέχρι το 1884 και αναφέρεται ότι η Βασίλισσα Όλγα ανέλαβε τα έξοδα εκπαίδευσης των 12 πρώτων νοσοκό-

μων³³. Ειδικότερα αναφέρεται ότι, η βασίλισσα Όλγα επιθυμούσε να οργανώσει τάγμα νοσηλευτριών, το οποίο θα είχε θρησκευτική μορφή. Όταν είδε ότι αυτό ήταν δύσκολο έργο, άλλαξε γνώμη. Αποφάσισε τότε να χρηματοδοτήσει τις νοσηλευτικές σπουδές, έκτισε το νοσοκομείο Ευαγγελισμός και έβαλε ως όρο οι μαθήτριες της Σχολής να είναι γυναίκες άνω των 20 ετών, οι οποίες με την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους, υπέγραφαν σύμβαση με το νοσοκομείο για 6 χρόνια και για όσο χρόνο διαρκούσε η σύμβασή τους «ήταν υποχρεωμένες να παραμένουν άγαμες».

Στην αρχή οι νοσηλεύτριες έμεναν σε κτίριο που είχε νοικιάσει η βασίλισσα με δικά της χρήματα και στη συνέχεια έμεναν στον Ευαγγελισμό (Κουρκούτα 1996), έτσι δημιουργήθηκε ο πρώτος οίκος των αδελφών. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων χωρών, οι οποίες ακολούθησαν το παράδειγμα της Florence Nightingale στην εκπαίδευση των νοσοκόμων, η οποία το 1864 ίδρυσε στο Λονδίνο την πρώτη νοσηλευτική σχολή. Το 1872 ιδρύθηκε στη Βοστώνη των ΗΠΑ νοσηλευτική σχολή στο New England Hospital και μετά από τρία έτη ιδρύθηκε το «Νοσοκομικόν Παιδευτήριο»^{34,35}.

Το 1881, η Βασίλισσα Όλγα πετυχαίνει την ίδρυση του νοσοκομείου Ευαγγελισμός, το οποίο λειτούργησε το έτος 1884^{8,22} και είναι ίσως το μοναδικό Νοσοκομείο του κόσμου που ιδρύθηκε με σκοπό την εκπαίδευση Αδελφών Νοσοκόμων. Όπως αναφέρεται και στο σχετικό Β.Δ. 36/1881 Φ.Ε.Κ. 39/4.05.1881 «περί ιδρύσεως νοσοκομείου εν Αθήναις προς θεραπείαν ασθενών και ιδίως προς εκπαίδευσιν και συντήρησιν νοσοκόμων γυναικών». Στα εγκαίνια του νοσοκομείου ο ιατρός Γ. Μακκός ανέφερε, «...ούτε του ιατρού η τέχνη όσον και αν είναι μεγάλη, ούτε του αρρώστου ο πλούτος, όσος και αν είναι, αρκούσι πάντοτε εις θεραπείαν ασθενούς. Χρεία προς τούτοις και νοσοκόμου καλού, αγρυπνούντος παρά τη κλίνη αυτού και ησκημένου να εκτελεί μετ' ακριβείας τας διδομένας υπό του ιατρού παραγγελίας. Διό και πολλοί των αρρώστων απόλλονται ελλείψει τακτικής και καλής νοσηλείας. Αλλά τις και πού ο καλός ούτος νοσοκόμος; Φύσει κέκτνται, ως είναι γνωστόν, μεγάλην επιτηδειότητα εις το νοσηλεύειν ασθενείς αι γυναίκες, και πολλών άλλων εκ των εις το έργον τούτων αναγκαίων προσόντων ευμοιρούσαι άριστοι γίνονται νοσοκόμοι εάν τύχωσι της προσηκούσης παιδείσεως»⁸.

Στον Ευαγγελισμό Διευθύνουσα της σχολής τοποθετείται η Getrude Reinhart από τη Δανία. Η επιλογή των μαθητριών νοσοκόμων γινόταν με βάση την ηθική τους, απαραίτητο στοιχείο ήταν να γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή αν και ήταν επιθυμητή και η περαιτέρω μόρφωσή τους, οι περισσότερες όμως από τις μαθήτριες είχαν ελάχιστες γραμματικές γνώσεις^{15,22,36}. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι χρειάζεται διερεύνηση το κριτήριο της «ηθικής» – μέσα από το πνεύμα της εποχής εκείνης - αληθιά και των γραμματικών γνώσεων των γυναικών που εργαζόταν ως νοσοκόμοι την περίοδο αυτή.

Στην περίοδο ίδρυσης του Ευαγγελισμού εντοπίζεται η έναρξη χρήσης για τις νοσοκόμους του τίτλου «αδελφή» που - παρά την αντικατάστασή του με τον τίτλο νοσηλεύτης - μετά από 80 περίπου έτη συντηρείται ακόμη και μέχρι σήμερα στα Ελληνικά νοσοκομεία³³.

Όπως αναφέρει ο Καπανίδης³² η ίδρυση του Ευαγγελισμού πρέπει να θεωρηθεί σταθμός στην ιστορία των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας μας, τόσο για το σχετικά άνετο περιβάλλον του, το οποίο άρχισε να προσελκύει τον κόσμο και όχι να τον φοβίζει, όσο και για το γεγονός ότι σηματοδότησε την έναρξη της συστηματικής εκπαίδευσης γυναικών ως νοσοκόμων.

Ο Τρύφων Ανδριανάκος³⁷ γράφει το 1930 στο περιοδικό Ελληνική Ιατρική. «Μέχρι της εποχής της ιδρύσεως του Ευαγγελισμού εν Ελλάδι, ιδιαίτερα δε εν Αθήναις επεκράτει τέτοια ιδέα περί νοσοκομείων, ώστε οι μὲν ἄποροι και ἐν γένει ο ἴαός ἔτρεμε και εφρικία και προ της ιδέας μόνον της νοσοκομειακής ζωής, οι δε πεπαιδευμένοι και οι εὐποροι παν ἄλλῃο εθεώρουν ως ἀρμόζον ἢ να εισάγῳσι τους οικείους αὐτῶν και συγγενείς εις νοσοκομείον προς νοσηλείαν».

Την ίδια δεκαετία μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη φωτισμένων νοσηλευτριών, γυναίκες δυναμικές που επέστρεψαν από την Αμερική και την Ευρώπη με υψηλό για την εποχή επίπεδο εκπαίδευσης και ίδρυσαν τον Εθνικό Σύνδεσμο Νοσοκόμων το 1923, έναν από τους πιο παλαιούς γυναικείους επαγγελματικούς συνδέσμους, ο οποίος έγινε μέλος του Διεθνούς Συμβουλίου Νοσοκόμων το 1929^{9,14}.

Η προσπάθεια εκπαίδευσης νοσοκομών δεν μπόρεσε να δώσει στη χώρα τα ηγετικά νοσηλευτικά στελέχη που χρειάστηκαν για να καλυφθούν πλήρως οι νοσηλευτικές ανάγκες κατά την περίοδο των πολεμικών περιπετειών της χώρας μας¹⁴ και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, ο οποίος ιδρύθηκε στις 10 Ιουνίου 1877, προσπάθησε εκ των ενόντων να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του «ως Επικούρου των Ενόπλων Δυνάμεων της χώρας εν καιρώ πολέμου»³⁸. Στον πόλεμο του 1897 ο Ε.Ε.Σ., κινητοποίησε κυρίες και δεσποινίδες της Αθηναϊκής κοινωνίας για να καλύψουν τις νοσηλευτικές ανάγκες του στρατεύματος ενώ το Μάρτιο του 1897, εισήχθη ο θεσμός της αμειβόμενης αδελφής νοσοκόμου στις ένοπλες δυνάμεις¹⁴. Στους Βαλκανικούς πολέμους επιστρατεύθηκαν εθελόντριες, τις οποίες είχε εκπαιδεύσει ο Ερυθρός Σταυρός με ταχύρυθμα προγράμματα τα οποία είχαν αρχίσει το 1911. Για να ενισχυθεί κοινωνικά ο εθελοντισμός μέλη της Βασιλικής οικογένειας, ενίσχυσαν με την παρουσία τους τις τάξεις των εθελοντριών νοσοκόμων^{14,9, 39}.

Υπάρχουν μαρτυρίες ότι το 1894, στη τουρκοκρατούμενη ακόμη Θεσσαλονίκη, το Θεαγένειο νοσοκομείο, ενδιαφέρεται για την εκπαίδευση των αδελφών Νοσοκόμων και γι' αυτό προσλαμβάνει ως εκπαιδύτρια τη Μαρία Μαρκοπούλου. «Επειδή, όμως, τα έξοδα ελεύσεως ενός μόνο ατόμου γι' αυτό το σκοπό ήταν πάρα

πολλά, την παύει»⁴⁰. Το 1912, μετά την είσοδο του Ελληνικού Στρατού στη Θεσσαλονίκη ιδρύεται τμήμα του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από τους αδελφούς Περικλή και Κλέωνα Χατζηθαζάρου και στις προτεραιότητες του ήταν η εκπαίδευση Εθελοντριών Αδελφών Νοσοκόμων, ανακουφίζοντας τις πρακτικές αδελφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης⁴⁰ από το βάρος της νοσηλείας που σήκωναν.

Μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων ο Ε.Ε.Σ. ίδρυσε το 1914 τη σχολή των Επικούρων Αδελφών του Ε.Ε.Σ., 2ετούς φοίτησης. Τη σχολή εκλήθη να διευθύνει η Ζηνοβία Μπόηλα, Διπλωματούχος Ελληνίδα Αδελφή, η οποία είχε αποφοιτήσει από τη Σχολή Νοσοκόμων του Νοσοκομείου του Λονδίνου, και δίδαξε σ' αυτήν η Μαριάνθη Λεκατσά, η οποία είχε εκπαιδευθεί σε σχολή της Βοστώνης¹⁴. Στις απόφοιτες της σχολής η Ελληνική Κυβέρνηση με νόμο που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα Κυβερνήσεως το Μάιο του 1914 παρεχώρησε την πρώτη άδεια ασκήσεως επαγγέλματος νοσοκόμων. «Οι αδελφές αυτές εργάστηκαν με άριστη απόδοση, διευθύνοντας όλα τα στρατιωτικά νοσοκομεία και τους υγειονομικούς σχηματισμούς καθ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών αναστατώσεων της περιόδου εκείνης, φθάνοντας μέχρι του Σαγγαρίου, Βραϊλλας και Οδησσοῦ προσφέρουσαι τις υπηρεσίες των με εξαίρετη νοσηλευτική κατάρτιση, αφοσίωση στο καθήκον και γενναιότητα, που έφθασε συχνά μέχρι τον ηρωισμό και την αυτοθυσία. Τρεις απ' αυτές έδωσαν και τη ζωή τους για την πατρίδα¹⁴».

Σημαντική ήταν η πρόσφορα των νοσοκόμων προς τους τραυματίες πολέμου στο Μικρασιατικό πόλεμο, όπου επιστρατεύθηκαν και πάλι εθελόντριες νοσοκόμες. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, ανέκυψαν μείζονα υγειονομικά προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιστηκαν σε σημαντικό βαθμό από τις ήδη υπάρχουσες Αδελφές νοσοκόμες και τις Εθελόντριες του ΕΕΣ^{9,14,41}.

Το 1923 ιδρύθηκε η Σχολή Νοσοκόμων του Ε.Ε.Σ., η πρώτη σχολή στην Ελλάδα με πρόγραμμα τριετούς φοίτησης, η οποία λειτούργησε από το Νοέμβριο του 1924, δυνατότητα εισαγωγής είχαν μόνο οι απόφοιτες του τότε Σχολαρχείου¹⁴. Η Σχολή Αδελφών, Νοσοκόμων του Ε.Ε.Σ. αναγνωρίστηκε από το κράτος το 1928 με το νόμο 3711/1928, ενώ παράλληλα ο ΕΕΣ συνέχισε την εκπαίδευση Εθελοντών Αδελφών που αποτελούν μέχρι και σήμερα ένα εφεδρικό νοσηλευτικό δυναμικό για περιστάσεις έκτακτης ανάγκης.

Το 1930, η Σχολή Αδελφών Νοσοκόμων του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» επεκτείνει το πρόγραμμα σπουδών σε τρία έτη και δέχεται πλέον ως μαθήτριες απόφοιτες του τότε Σχολαρχείου^{8, 14}.

Επί δικτατορίας Μεταξά το 1937, ιδρύεται η Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών και Νοσοκόμων (ΣΕΑΝ), ως παράρτημα της Υγειονομικής Σχολής Αθηνών. Η ΣΕΑΝ που ιδρύθηκε με το νόμο 613/1937, ήταν τριετούς φοίτησης, αποσκοπούσε στην εκπαίδευση αποφοίτων

μέσης εκπαίδευσης «για να γίνουν κρατικοί υπάλληλοι» ενώ ως απαραίτητο προσόν εισαγωγής απαιτείτο για πρώτη φορά στην ιστορία της νοσηλευτικής εκπαίδευσης το απολυτήριο εξατάξιου Γυμνασίου^{9,14,42}.

Στον πόλεμο του 1940 περίπου 3.000 αδελφές νοσοκόμες υπηρέτησαν στις ένοπλες δυνάμεις και ακολούθησαν τα ελληνικά στρατεύματα στο Αιθιοπικό μέτωπο, ενώ 14 αδελφές έδωσαν τη ζωή τους στον πόλεμο αυτό, κυρίως στο βομβαρδισμό του νοσοκομείου Ιωαννίνων στις 17 Απριλίου του 1941^{43,44}. Σε ειδική συνεδρία της Ιατρικής Εταιρείας στις 3/11/1945 τονίσθηκε «παντού ηργάσθησαν αι αδελφαί, προσέφεραν με αυταπάρνησιν ανεκτίμητους υπηρεσίας. Εις τους υγειονομικούς συρμούς, ηγρύπνησαν, εταλαιπωρήθησαν, απεκλείσθησαν από τα χιόνια, υπέστησαν και εκεί εγκληματικές αεροπορικές επιθέσεις και ηχηματώθησαν. Εις έναν από αυτούς, τον έβδομον, την 8ην Απριλίου, εις Σκύδρα, όπου απεκλείσθη ο συρμός λόγω ανατινάξεως των γεφυρών, αι αδελφαί παρέμειναν ακλόνητοι κοντά εις τους βαρύτερους τραυματίας, ενώ άλλοι διέρρεαν, και ηρνήθησαν να ακοιουθήσουν τας αποστολάς που ήλθαν κατ' επανάληψιν να τας πάρουν. Έμειναν, εβοήθησαν να μεταφερθούν οι τραυματίαι, να οργανωθούν πρόχειρα νοσοκομεία, μόλις έφθάναν οι Γερμανοί.....»⁴³.

Με την ήττα των ελληνικών δυνάμεων και την κατοχή πολλές αδελφές νοσοκόμοι υπηρέτησαν στα συμμαχικά Νοσοκομεία της μέσης ανατολής^{43,44}. Οι αδελφές νοσοκόμοι βρέθηκαν δίπλα στον αγωνιζόμενο Ελληνικό λαό, σε όλα τα μέτωπα με πολλά παραδείγματα αυτοθυσίας ικανά να εμπνεύσουν και τη σημερινή γενιά νοσηλευτών. Μετά την απελευθέρωση, στις 24 Μαρτίου 1946 η Ακαδημία Αθηνών σε ειδική συνεδρίαση απένειμε το «αργυρούν μετάλλιον» εις το Σώμα των Διπλωματούχων Αδελφών και Εθελοντών Αδελφών του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού «δια τας ανεκτιμήτους υπηρεσίας κατά τον ένδοξον αγώνα και κατά τους δυσκόλους καιρούς της εχθρικής κατοχής».

Επίλογος

Η ελληνική νοσηλευτική ξεκίνησε και στη χώρα μας ως επάγγελμα αποκλειστικά των γυναικών και επισφραγίστηκε απ' αυτό το γεγονός, διαμορφώθηκε από την ανάπτυξη των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας, και από το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό κλίμα που επικρατούσε την περίοδο αυτή. Ελπίζουμε αυτή η παρουσίαση να κινητοποιήσει και άλλους νοσηλευτές τόσο προς τη συλλογή στοιχείων και πληροφοριών που αφορούν στη διερεύνηση της ιστορίας της νοσηλευτικής στον τόπο μας όσο και στην ανάληψη ιστορικών ερευνητικών μελετών σχετικά με το παραπάνω αντικείμενο.

Βιβλιογραφία

1. Donohue P 1991 Why nursing history. Journal of Professional Nursing 7(2):77.

2. Davis S 1995 A mandate for nursing history in nursing curricula. Journal of Nursing Education 34(9):427-430.
3. Keeling A, Ramos M 1995 The role of nursing history in preparing nursing for the future N&HC: Perspectives on Community 16(1):30-34.
4. Chambers LE & Subera PA Nursing history as a tool for development of a professional identity within nursing students. J Nurs Educ. 1997 Nov;36(9):432-3.
5. Ashley JA. Foundations for scholarship: historical research in nursing. ANS Adv Nurs Sci. 1978 Oct;1(1):25-36.
6. Abel-Smith B. (1982), A history of the nursing profession, Heinemann, London.
7. Connor Versluysen M., (1980), 'Old wives tales? Women in English history. In C. Davies (ed). Rewriting nursing history, London, Crown Helm.
8. Λανάρα Β., Τα εκατό χρόνια της Σχολής Αδελφών Νοσοκόμων του «Ευαγγελισμού» 1875-1975, Αθήνα, 1978.
9. Σαπουντζή-Κρέπια Δ. (2001) Οι ιστορικές καταβολές της Ελληνικής Νοσηλευτικής. Νοσηλευτική 41(2), 129-137.
10. Sapountzi-Krepia D., European Nursing History: Nursing Care Provision and Nursing training in Greece from Ancient times until the Creation of the Modern Greek State. ICUs Nurs Web J Issue 18 April -June 2004.
11. Ομήρου Ιλιάς Α' 739-41, Α' 624).
12. Ομήρου Οδύσσεια Δ', 220-32, Κ' 203-574.
13. Krug A. Αρχαία Ιατρική (επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα) Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1997.
14. Παπαμικρούλη Σ. Εναρκτήρια ομιλία, Η Νοσηλευτική στη Ελλάδα - προοπτικές Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, 1984.
15. Λανάρα Β., Συμπόσιο: Κοινωνικές επιστήμες στην ιατρική εκπαίδευση, Νοσηλευτική, 1, 29-35, 1986.
16. Gurthie D., Nursing through ages, Nursing Mirror, 97, 19-25, 1953.
17. Ιπποκράτους έργα Ι, 240, 252.
18. Ιπποκράτους έργα ΙΙ, 10-11.
19. Λανάρα Β., Ηρωϊσμός και Νοσηλευτική. Μια φιλοσοφική μελέτη, Αθήνα, 1977.
20. Σαπουντζή-Κρέπια Δ., Γυναίκες στην παροχή υπηρεσιών υγείας, Επιθεώρηση Υγείας, 1999, (Ιαν-Φεβρ), 37-40.
21. Achterberg J., Woman as healer, Sambala Publications, Boston, 1990.
22. Ραγιά Α., Η αδελφή: Το μεγαλείο του έργου της. Εκδόσεις Ευνίκη, Αθήνα, 1972.
23. Donahue M.P., Nursing the finest art, an illustrated history, St Louis, Mosby, 1985.
24. King H., (1981) Using the past: Nursing and medical profession in ancient Greece, στο βιβλίο Holden P & Littlewood, (eds) Anthropology and Nursing, Routledge, London.

25. Pournaropoulos G.C., A Brief History of Hospitals in Greece in ancient times and the Middle Ages in Atti Del Primo Congresso Europeo Di Storia Ospitaleria, 6-12, Guino, 1960.
26. Miller T.S., Η γέννησις του νοσοκομείου στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, (Μετάφραση Ν. Κεληρμενός), Βήτα, Αθήνα, 1998.
27. Κουρκούτα Λ., Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά τον 19ον αιώνα. Νοσηλευτική 4: 254-261, 1996.
28. Γκιάλας Α., Η Ελληνική Ιατρική και οι έλληνες Ιατροί από της αλώσεως μέχρι της εθνεγερσίας, Αθήνα, 1977.
29. Πουρναρόπουλος Γ.Κ., Η Ελληνίδα στον αγώνα, περιοδικό Ελληνοπούλα, Β' 13, Αύγουστος, 1947.
30. Ευαγγελιάτος Χ., Ιστορία του Μεσοπογγίου, Αθήναι, 1959.
31. Candemir A. (Translator) A survey of some social conditions in Smyrna 1921, Ilzmir' deki Basi Sosyal Kosullar Hakkinda Bir Arastirma Izmir 1921), International American College Research Commity, Brinci Basim: Aralik, Izmir, 2000.
32. Καπανίδης Ν., Η κλειστή περίθαλψη στο νεοελληνικό κράτος (1909 - 1940) Διδακτορική Διατριβή Θεσσαλονίκη, 1988.
33. Ρούσσου Χ. Νομοθεσία Υγειονομική, Νοσηλευτική, Επαγγελματική. Εκδόσεις Zynel 1. Αθήνα, 1990.
34. Άβτζη -Ταβηαρίδου Α., Νοσηλευτική Εκπαίδευσις Χθες-Σήμερα-Αύριο Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου Διπλωματούχων Αδελφών Νοσοκόμων και Επισκεπτριών, Αθήνα, 1975.
35. Κουτήφαρη Λ. Βουλευτής Αθηνών Χαιρετισμός στο Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου Διπλωματούχων Αδελφών Νοσοκόμων και Επισκεπτριών, 1975.
36. Ακριτοπούλου Δ. Σημειώσεις ιστορίας νοσηλευτικής. Θεσσαλονίκη, 1990.
37. Ανδριανάκος Τ. Η Ιατρική εν τη νεοτέρα Ελλάδι, «Ελληνική Ιατρική» Θεσσαλονίκη, 1930.
38. www.redcross.gr 4-5-2003.
39. Bertin C. Marie Bonapartie, a life, Quartet Books, London, 1982.
40. Λαζαρίδου Παπαδοπούλου Α. Η Νοσηλευτική κίνηση στα 2300 χρόνια της Θεσσαλονίκης. Πρακτικά Β' Επιμορφωτικού Νοσηλευτικού Σεμιναρίου. Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1985.
41. ΓΕΝ-ΔΙΣ (1968) Η υγειονομική υπηρεσία του στρατού κατά την Μικρασιατική εκστρατεία (1919-1922), Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήναι.
42. Κυριακίδου Ε. Κοινωνική Νοσηλευτική. Εκδόσεις «Ταβιθά». Αθήνα, 1988.
43. Παπαμικρούλη Σ. Η νοσηλευτική συμμετοχή στον εορτασμό των 50 χρόνων από το έπος 1940-1941, Νοσηλευτική, 2, 87-92, 1991.
44. Σπυροπούλου Ε., Χουρσιόγλου Δέσποινα, Νοσηλευτική, 2, 40-42, 1986.

Πίνακας 1 Νοσοκομεία και Επαγγελματίες Υγείας μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα

(Πηγή: Καπανίδης Ν. 1988)

Νοσοκομείο	Ίδρυση	Κλίνες	Γιατροί	Αδελφές Νοσοκόμες	Βοηθοί νοσοκόμων
«ΑΙΓΙΝΗΤΕΙΟΝ» Αθηνών:	1903	70	5	15	14
«ΑΡΕΤΑΙΕΙΟΝ» Αθηνών:	1899	85	9	10	6
«ΑΣΤΥΚΛΙΝΙΚΗ» Αθηνών:	1916	30	10		
«ΔΡΟΜΟΚΑΪΤΕΙΟ» Αθηνών:	1871	305	4	25	5
«ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ» Αθηνών:	1884	200	5	33	25
«Οφθαλμιατρείον» Αθηνών:	1843	50	3	3	
«ΛΟΙΜΩΔΩΝ» Αθηνών:	1875	50	2	6	
«ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ» Αθηνών:	1864	143	4 Διευθυντές 3 Ειδικευόμενοι 6 Βοηθοί	12	
«ΠΑΙΔΙΑΤΡΙΚΗ ΚΛΙΝΙΚΗ» Αθηνών:		40	7	7	
«ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ» Αθηνών:	1912	40	3	4	2
«ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ» Αθηνών:	1900	40	2	3	7
«ΣΩΤΗΡΙΑ» Αθηνών:		500	5	25	
«ΑΝΔΡΕΟΥ ΣΥΓΓΡΟΥ»		310	23	4	9
ΔΗΜΟΣΙΟ ΜΑΙΕΥΤΗΡΙΟ Αθηνών:		100			
ΣΑΝΑΤΟΡΙΟ Πάρνηθας:	1916	25	1		
«ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ» Κορίνθου		30			
ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ Θεσσαλονίκης		240	8	33	
«ΑΣΥΛΟ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ» Θεσσαλονίκης		26	2	8	
«ΛΟΙΜΩΔΩΝ ΝΟΣΩΝ» Θεσσαλονίκης		240	1	10	
«ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ» Θεσσαλονίκης		120	1		
«ΑΣΥΛΟ» Θεσσαλονίκης:		40	1	2	
«ΑΦΡΟΔΙΣΙΩΝ ΝΟΣΩΝ» Θεσσαλονίκης:	1912	150	4	2	
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Σερρών:		100	1	1	4
«ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ» Καβάλας:		100	2		2
«ΕΞΑΝΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΤΥΦΟΥ» Καβάλας:			2	2	2

Νοσοκομείο	Ίδρυση	Κλίνες	Γιατροί	Αδελφές Νοσοκόμες	Βοηθοί νοσοκόμων
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Δράμας		90	2	6	
«ΑΓΑΠΗ» Ιωαννίνων		10	2	3	
«ΧΑΤΖΗΚΩΝΣΤΑ» Ιωαννίνων		30	4	2	
«ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΕΙΟΝ» Βόθου	1900	75	2	2	2
«ΚΟΥΤΛΙΜΠΑΝΕΙΟΝ» Λάρισας:		50	1	2	
«ΕΛΑΣΣΩΝΙΟΝ» Λαμίας					
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Αιγίου		20	2	5	
«ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ» Πατρών		90			
ΔΗΜΟΤΙΚΟΝ Ναυπλίου		50			
«ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΚΕΙΟΝ» Καθαμάτας:		16	2	1	
«ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΕΙΟΝ» Πύργου		30	2	1	
«ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑ» Τρίπολης:		36	3	6	
ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΟ Κεφαλονιάς:					
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Μυτιλήνης:		45	4	6	
ΛΟΙΜΩΔΩΝ Μυτιλήνης:			3	3	
ΑΦΡΟΔΙΣΙΩΝ Μυτιλήνης:	1917	25	3	2	
«ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ» Μυτιλήνης:	1918	80	4	8	
ΣΑΝΑΤΟΡΙΟ Μυτιλήνης:	1915	35	1	1	
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Σάμου:		80	2	2	3
«ΠΑΝΑΝΕΙΟΝ» Ηρακλείου		14	2	4	
ΔΗΜΟΤΙΚΟ Χανίων:		40	2		
ΣΚΥΛΙΤΣΕΙΟΝ Χίου		60			